

Gintaras Beresnevičius
Vytauto Didžiojo universitetas

RELIGIJOS FENOMENOLOGIJOS METODAS IR JO TAYKIMO BALTŲ RELIGIJOS TYRIMAMS GALIMYBĖS

Religijos fenomenologija yra viena iš religijotyros disciplinų greta tokių sričių kaip religijų istorija, religijų geografija, religijos etnologija ir t. t. Tačiau, skirtingai nei jos, religijos fenomenologija nesiremia kitų, „už religijos“ esančių mokslų principais, kaip kad, tarkime, religijos sociologija ar religijos psichologija, nagrinėjančios religiją sociologijos ar psichologijos metodais. Religijos fenomenologija religinius reiškinius siekia nagrinėti „kaip tokius“, pripažindama religiją kaip visiškai neredukuojamą ir per kitas sritis neišskintą autonomišką reiškinį. Nepaisant tokio, sakytume, pagarbaus požiūrio, santykio su tyrinėjimo objektu, religijos fenomenologijai prikišamos gana rimtos „subjektyvumo“, „teologizavimo“, „fantazavimo“ nuodėmės – šie priekaištai aidi būtent iš „griežtojo“ religiją redukuojančio religijotyryninkų sparno¹. Antra vertus, šitokie priekaištai geriau panagrinėjus pasirodo kiek ideologizuoti ir išsprūstantys polemikos įkarštyje; pati fenomenologija labai griežtai atsiriboja nuo bet kokių vertinimų, o „fantazavimai“ joje negalimi dėl nuolatinių korekcijų su religijų istorijos medžiaga.

Religijos fenomenologija turi savo metodus ir principus, kurie jai bemaž vienintelei iš religijotyros disciplinų leidžia kalbėti apie religiją visiškai nepriklausomai nuo aplinkinių metodologijų ir disciplinų gana stipraus „spaudimo“. Savo principus turi ir lyginamoji religijotyra, tačiau, antra vertus, ji pati yra religijos fenomenologijos šaka, ir toliau kalbėsime būtent apie fenomenologiją.

Pagrindiniai religijos fenomenologijos atstovai – daugiausia Vokietijos, Olandijos ir Švedijos mokslininkai – Nathanas Soderblomas, Rudolfas Otto, Gerardas van der Leeuw, Fritzas Heileris, Geo Widengrenas, Giunteris Lanczkowski, religijos fenomenologu laikomas ir Mircas Eliade. Jų veikalais čia ir bus remiamasi².

¹ Žr., pvz., H. Zinser, *Religionsphänomenologie. Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*, Hrsg. Von h. Cancik, B. Gladdigow, M. Laubscher, Stuttgart, Berlin. Köln, Mainz, 1988, Bd. 1, S. 303–306.

² Van der Leeuw G., *Einführung in die Phänomenologie der Religion*, Darmstadt, 1961; idem: *Phänomenologie der Religion*, Tübingen, 1977; G. Widengren, *Religionsphänomenologie*, Berlin, 1969; G. Lanczkowski, *Einführung in die Religionsphänomenologie*, Darmstadt, 1978 (...)

Religijos fenomenologijos metodas

Religijos fenomenologija remiasi religijų istorijos pateikiama medžiaga. Tačiau tarp šių disciplinų nuolat pabrėžiamas skirtumas. Nepaisant to, abiejų disciplinų principai kartais siejasi. Romos religijų istorikas Rafaelis Pettazzonis dirba pagal religijos fenomenologijos metodą; Mircea Eliade vadino save religijų istoriku, o religijos fenomenologai (kaip ir jų priešininkai iš „griežtojo“, religiją redukuojančio metodo šalininkų stovyklos) priskiria jį religijos fenomenologijos atstovams. Religijos fenomenologijos terminą įvedė Chantepie de la Saussaye, pirmojo religijų istorijos daugiatomio autorius XIX a. pabaigoje. Tam tikra painiava atsiranda dėl to, kad kai kurie religijų istorikai nuslysta nuo savo principų ir, užuot, kaip dera istorikams, klausinėję „kas, kur, kada?“, neišveria nepaklausę, „ką tai galėtų reikšti?“ – o šis klausimas juos ir permeta į religijos fenomenologijos pozicijas, kaip kad atsitiko Eliade'į.

G. van der Leeuw, vienas fundamentaliausių religijos fenomenologijos atstovų, šios disciplinos požiūrį į religijos reiškinių bei religinių ištarmių santykį su tikrove aiškina taip: fenomenologija puikiai žino, kad religiniai reiškiniai imanentiškai turi tiesos „savimonę“. Jie reikalauja būti suprantami kaip absoliučiai vertingi ir apreiškiantys tiesą – be šių reikalavimų religinių reiškinių tiesiog negali būti. Tačiau religijos fenomenologija nesprenžia apie šią vertę ir tiesą – šiuos dalykus ji tiesiog paima į skliaustus, susilaiko nuo subjektyvaus sprendimo – tai vadinamasis epoche judesys. Tiesos bei vertės klausimą ji palieka teologijai, religijos filosofijai ir metafizikai. Religijos fenomenologija neklausia, ar religiniai reiškiniai atitinka tikrovę, ar jie teisingi, tikri, kokia jų vertė? Klausimas formuluojamas taip: kaip jie atrodo? Kokiu būdu jie mums save pateikia? Rodosi (sich–zeigen)? Fenomenologija stebi, aprašinėja pasirodančius reiškinius, tačiau nevertina jų tiesos požiūriu. Egipto religijos ar judaizmo religiniai reiškiniai, Kalvino, Pranciškaus Asyžiečio ar Echnatono ištarmės jai vienodai svarbūs, ir ji neleidžia sau vertinimo prabangos.

Fenomenologijos dėmesys, kaip jau aišku iš disciplinos pavadinimo, krypta į fenomeną. Fenomenas – tai, kas pasirodo, was sich zeigt. Tai religinis reiškinys, aptinkamas būtent kaip pasi–rodantis; pasirodymas yra esminis fenomeno požymis: kadangi kažkas pasirodo, vadinasi, yra „kažkas“, tas „kažkas“ pasirodo ir egzistuoja būtent pasirodydamas. Pasi–rodymas siejasi tiek su tuo, kas rodo–si, tiek su tuo, kuriam rodoma–si. Pasirodantis fenomenas įsiterpia į tris gyvenimo sluoksnius – jis yra išgyvenamas, suprantamas, paliudijamas.

Fenomenologija siekia suprasti fenomenus. Religiniai reiškiniai labai gausūs, o juos suprasti ne taip jau paprasta (juolab kad religijos fenomenologija „supratimo“ netapatina su „vertinimu“). Plati religijų istorijos medžiaga prieš „suprantant“ turi būti sutvarkoma; o ji tvarkoma visų pirma klausiant apie duoto faktų lauko struktūrą. Klasifikuojami religinio gyvenimo faktai: čia auka, čia mistika ir pan. Turime bandyti išsiaiškinti, kas iš veiksmo padaro auką, kas tam tikrą pamaldumo

rūšį paverčia mistika. Klasifikuojant suvedami artimi reiškiniai, išskiriami skirtingi. Trumpai tariant, reikia klasifikuoti faktus ir aprašyti jų esmę.

Antra vertus, „esmės“ aprašinėjimas iš anksto jos nesupratus neįmanomas. Mes turime fenomenus suprasti, bet neužmiršti, kad mūsų supratimas iš anksto ribotas. Reikia fenomeną stebėti, surasti „fenomenologinę laikyseną“ (Haltung), kuri nėra įgyjama viena sykį ir visiems laikams – ją reikia nuolat žadinti. Turime rasti vidurį tarp faktų objektyvumo ir išgyvenimų subjektyvumo: ieškome būdo fenomenui suprasti, rasti „prasmę“, kuri leistų mums prasiskverbti į esmę.

Ši „esmė“ yra struktūra, „įspausta forma“, kuri tikrovėje niekur iki galo nesirealizuoja, tačiau leidžia mums tikrovę suprasti³.

Aprašyti struktūrą, vadinasi, aprašyti prasmingai padalytą tikrovę. Prasmė iš dalies priklauso pačiai tikrovei, iš dalies – tam, kuris mėgina ją suprasti. Pasirodantis reiškinys turi foną ir šalutinius planus; juose pasirodo kiti fenomenai, kurie su pasirodančiuoju įvairiai santykiauja. Tokios sąsajos vadinamos tipais. Kaip minėta, pastarieji realybėje neegzistuoja, tačiau turi savo gyvenimą, savo prasmę, dėsningumus. Tarkime, tarp daugybės religinių fenomenų rasime tokių, kuriuos galima įvardyti kaip „auką“, nors skirtumai tarp tokių reiškinių gali būti ganėtinai žymūs, pvz., auka kaip susilaikymas, pasninkas, žmogaus auka, pasiaukojimas, žvėries auka ir t. t. „Sielos“ fenomeno irgi realybėje neapčiuopsime, be to, kiekvienas net tos pačios religijos bei kultūros žmogus ją įsivaizduoja kiek kitaip; tačiau atitinkami vaizdiniai, nors ir besiskiriantys, visiškai galės būti nusakomi kaip „siela“. Tai yra tipas aukščiau laiko ir erdvės, jis nėra tikras, bet gyvuoja ir pasirodo mums.

Pats metodas dirba su faktais ir išgyvenimais, tačiau „faktiškumą“ suprasti mums taip pat sunku, kaip ir „gryną išgyvenimą“. Faktiškumas – šiurkštus ir neperregimas, išgyvenimas – be turinio. Faktų nagrinėjimas, kaip ir savistaba, reikalauja formos, struktūros. Fenomenologinis metodas – tai nuolatinis lyginimas to, ką religijų istorija pasakoja apie kitų tautų, laikų ir asmenų religinius potyrius. Svetimą galima nuvokti lygindami jį su savu, atrasdami, kas kito potyryje atitinka mūsų potyrį. Šūkis „pažink pats save“ – vienas pagrindinių fenomenologijos principų. Reikalingas įsigyvenimas, įsijautimas, tačiau jį reikia skirti nuo fantazavimo. Suprasti, įsigyventi nereiškia priimti (ar atmesti). Šis kelias kažkuria prasme rizikingas, bet kitos galimybės nėra. Jei neklaustume apie prasmę, mums liktų katalogizavimas ir statistika, tačiau tai jau nebebus religijotyra.

Fenomenologinis metodas suponuoja tris veiksmus, kuriais atsekama fenomeno raiška. Religijos fenomenologas turi išgyventi, suprasti, kalbėti.

Išgyvenimas yra užslėptas. Nežinome, ką Mahometas išgyveno, bėgdamas iš Medinos į Meką. Tačiau lygiai taip pat negalime iki galo atkurti ir mūsų amžininkų, mūsų kaimynų potyrių. Mano paties vaikystės potyriai lygiai taip pat nesugrįžtamai

³ Kažkuria prasme šie apibūdinimai primintų C. G. Jungo archetipus, ir išties pats Jungas mielai naudodavosi religijos fenomenologų darbais.

prarasti, kaip ir egiptiečio religiniai išgyvenimai: jie toli praeityje. Fenomenologija mėgina apčiuopti tai, kas buvo išgyventa tikrovėje, apčiuopti idealioje struktūroje, schemoje, kuri nėra abstrakcija, tačiau kurią galime vėl gyvai išgyventi suvokimo veiksmo.

Paskutinis etapas – kalbėjimas, fenomenologijos „logija“. Tai kalbėjimas su kitu žmogumi, įgalinantis koreguoti, – mano pašnekovas pataiso mane, aš – jį.

Norėdami suprasti tikrovę, turime atsitraukti nuo jos. Tai epoche – fenomenologinis susilaikymas. Mes nusigręžiame nuo chaotiškos tikrovės, suteikiame jai struktūrą, prasmę. Tik šitaip randame reiškinių esmę. Tuo pat metu nedelsdami nusigręžiame nuo surastos struktūros – vėl prie faktų ir savojo išgyvenimo. Ir ši kaita tarp beformės ir struktūruotos tikrovės įgalina fenomenologiją, kalbėjimą apie reiškinius. Išgyvenimas susijęs su vidiniu išgyvenimu. Aš galiu kalbėti apie kito žmogaus išgyvenimus, jei pats tokių turėjau arba jei galiu į juos įsijausti. Suprantama, įsisukverbti į kito žmogaus išgyvenimą labai sunku. Ir vis dėlto „kitas“ su visu savo skirtingumu ir individualybe, jausmais ir potyriais – yra žmogus, ir visiškai svetimi dalykai ataidi mūsų viduje. Mūsų sielose yra „nepažadintų“ kampelių, ir susidūrimas su kitais ir kitų išgyvenimais gali juos pajudinti. Actekų ar majų religiniai vaizdiniai bei praktikos mums absoliučiai svetimi dalykai, bet majų dievų stovylos ar actekų mitai paveikia ir mus pačius, atskleisdami tai, kad mūsų viduje yra visiškai netikėtų dalykų.

Būtent remdamiesi savo išgyvenimais, koreguojame medžiagą, ir tai ne mažiau svarbi korektūra, nei besiremianti faktais. Aišku, reikia jausti, kad yra pavojus pasiduoti dogmatinėms konstrukcijoms pagal nuosavą sistemą, antra vertus, ir įpulti į „naivų paklaikimą“, ieškoti „objektyvumo“ gamtamokslio prasme. Religijos fenomenologijoje negali būti aptariamas ir Apreiškimo elementais, tai teologijos sritis. Religijos fenomenologas mato tai, kad fenomenai reiškiasi, mėgina juos suprasti ir kalbėti apie juos, tačiau jis negali klausti, kas yra už fenomenų, kas juos generuoja: vien toks klausimas išsviestų jį iš religijos fenomenologijos erdvės.

Nuolatinis klausinėjimas „kas tai yra?“, „kokia šio reiškinių prasmė?“ gali atrodyti akivaizdus principas, tačiau toliau jį lydi svetimų religijų faktų ir išgyvenimų „pajautimas“, „supratimas“ ir klasifikacija. Tipai ir potipiai sudaro išstisus struktūras, tarsi tinklas, užmetamas ant religijų istorijos medžiagos. Rezultatas gana įspūdingas: atsižvelgiant į vidinius dėsningumus, religijų specifika, sutvarkoma didžiulė religinių faktų gausa, ir kas anksčiau buvo amorfiška faktų sancaupa, pasirodo esanti nepaprastai aiški struktūra, persmelkianti visas religijas.

Tarkime, imkime pačią elementariausią klasifikaciją – patį pirminį, net ne tinklelio, o labai stambaus tinklo užmetimą⁴, pagal kurį religijų istorijos medžiaga skirstoma į tris – religinių reiškinių, įvaizdžių, išgyvenimų – pasaulius.

Religinių reiškinių pasaulis – tai sakralybės manifestacijos įvairiose profaniškose srityse: erdvėje ir jos elementuose, upėse, ežeruose, giraitėse, olose, kalnuose; tai

⁴ G. Lanczkowski, op. cit., S. 15–16.

ir dievų atvaizdai, fetišai, žvėrys, taip pat – žmonės (žyniai, vienuoliai, pranašai...), žmonių bendruomenė (šeima, gentis, kasta, ordinas).

Antra vertus, religinių reiškinių pasaulis apima ir šventybės realizacijas šventuose veiksmuose – apeiginiame apsaivalyme, aukoje, maldoje, misterijoje, liturgijoje, šventojo žodžio apsimaiškimus mituose bei legendose, pašventinimo ceremonijos ir pan.

2. Religinių įvaizdžių pasaulis – tikėjimas dievais, apreiškimais, išganymas, išstarmės apie pralaikį, paskutinįjį laiką, aną pasaulį.

3. Religinių išgyvenimų pasaulis – tikėjimas, viltis, meilė, baimė, tokie religiniai reiškiniai kaip įkvėpimas, vizija, klausymas, ekstazė, stebuklas.

Ši klasifikacija, kaip minėjau, specialiai supaprastinta, tačiau ir ji leidžia kažkiek gaudytis religijų istorijos medžiagoje ir nuvokti, iš kurios „dėžutės“ kyla vienas ar kitas reiškinys.

Fenomenologinis metodas ir baltų religinė tradicija

Tokios „dėžutės“ praverstų ir baltiškoje medžiagoje. Tarkime, tyrinėtojai nesyk nujaučia „tvarkos“ idėjos reikšmę baltiškoje tradicijoje, tam tikrą „šventąją tvarką“ paprasčiausiame kaimo gyvenime – tačiau dažniausiai tokia „tvarka“ suvedama į „paprotingą teisę“ ar tiesiog konstatuojama puse sakinio. Tiesa, visada lieka galimybė leisti į plačias spekuliacijas. Tuo metu, dirbdami pagal fenomenologinį metodą, pamatytume, kad visų pirma egzistuoja „šventoji tvarka“ kaip tam tikrą religinių fenomenų aibę apimantis tipas. Lieka tik pagal šį principą sutvarkyti medžiagą. G. Lanczkowskis šiuo atveju pateikia tokią pirminę klasifikaciją⁵:

Šventoji tvarka

Muminozinės tvarkos sąvokos

Makrokosmas ir mikrokosmas

Erdvė

Laikas

Teisė

Trumpai tariant, išsyk turime tinklėlį, kurį galime užmesti ant turimos medžiagos. Jis leistų apimti ir tokius iš pirmo žvilgsnio skirtingus dalykus kaip kalendoriniuose papročiuose atkartojami mitiniai pirmalaikio įvykiai, paprotingą teisę, ir, pvz., namo – kosmoso sąsajos, liaudies meno simbolika ir pan. Dirbant, be abejo, atsirastų platesnės ir nuodugnesnės klasifikacijos galimybės. Imkime vien erdvę; siūlyčiau šią tinklelio akį aprašyti:

a) šventoji erdvė ir profaninė erdvė,

⁵ Ibid., p. 66–84.

- b) šventi miškeliai,
- c) šventi kalnai ir kalvos,
- d) piliakalniai ir jų gyventojai,
- e) šventvietės,
- f) žmogus ir šventoji erdvė,
- g) šventoji erdvė kaip dievų manifestacijos vieta,
- h) šventoji erdvė, kaip anoniminių galių manifestacijos vieta.

Nereikia nė priminti, kad klasifikacija gali būti daug subtilesnė, o kiekvienas punktas savo ruožtu gali būti skaidomas į punktelius.

Tokių fenomenologinių klasifikacijų yra daug, paprastai jų tinkelis, užmetamas ant visų ar bent jau daugelio pasaulio religijų, duoda bendrą pasaulio religijų struktūrą, kurią galima atrasti kiekvienoje religijoje. Suprantama, ši struktūra iš dalies priklauso tyrinėtojo potyriams bei tiesiog jo asmeniui, bet iš dalies ji atitinka realius religinių reiškinių dėsninumus. Būtent tas nuolatinis judėjimas tarp individualių potyrių (savų ir svetimų) bei religinių reiškinių ir įgalina fenomenologiją, kuri šitaip tampa savotiška metareligine kalba. Būtent šia kalba reikėtų apklausti baltų religinę tradiciją. Kol kas baltiška medžiaga apklausama iš mitologinės ir etnologinės perspektyvų, tačiau, tarkime, mitologas gali klausti apie funkcijas ar sąsajas, bet ne apie prasmę. O tai ne mitologijos trūkumas, bet specifika.

Nežinia, ar Lietuvoje bus religijos fenomenologijos mokykla. Bet kokiu atveju religijos fenomenologijoje galima įžiūrėti tiek sąmoningai mistifikuotų banalybių, tiek vieną autentiškiausių kelių prasiskverbti į religijos vidų. Fenomenologija neturi tiesos savimonės – ji tiesiog dirba su religijomis, paisydama jų specifikos. Manau, tai yra nepaprastai daug. Tiek daug, kad baltų religijos fenomenologija, kol kas gyvuojanti kaip siekinys, anksčiau ar vėliau realizuosis.

1992

Gintaras Beresnevičius

**THE METHOD OF RELIGION PHENOMENOLOGY AND THE
POSSIBILITIES OF ITS APPLICATION IN STUDIES
OF RELIGION OF THE BALTS**

1992